



विकासाची भावी दिशा*

वसंत पळशीकर

तंत्रविज्ञानाच्या क्षेत्रातील अगदी अलीकडील घडामोडींमुळे उच्च तंत्रविज्ञानाचा आधार घेऊन विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेची निर्मिती करता येण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. उदाहरणार्थ, 'फ्युचर शॉक' या पुस्तकामुळे जगविख्यात झालेले लेखक अँल्विन टॉफलर यांनी 'इलेक्ट्रॉनिक कॉटेज'ची कल्पना त्यांच्या 'थर्ड वेव्ह' या पुस्तकामध्ये मांडली. उत्पादन हे गावोगाव व घरोघर विकुरलेल्या स्वरूपात, लहान आकाराच्या यंत्रांवर करता येईल; आणि तरीही तंत्रवैज्ञानिक दृष्ट्या ते आधुनिकतम व उच्च तंत्राधारित केलेले उत्पादन असेल, असे आश्वासन या नव्या व्यवस्थेत आहे. 'थर्ड वेव्ह' या पुस्तकाच्या एका प्रकरणाचे शीर्षक 'गांधी बुईथ सॅटेलाइट्स' असे आहे. गांधीप्रणीत ग्रामस्वराज्याच्या निर्मितीच्या दृष्टीने अत्यंत अनुकूल अशी ही घडामोड आहे असे वाटून आपण आत्मसंतुष्ट वृत्तीने उच्चतम अत्याधुनिक तंत्राचा पुरस्कार करायला लागू असा धोका आहे. म्हणून या नव्या मांडणीच्या पार्श्वभूमीवर आपल्या भूमिकेची स्पष्टता करून घेण्याची गरज आहे.

अशी स्पष्टता करून घेण्यासाठी व्यवहाराच्या पातळीवरील एक वस्तुस्थिती ध्यानात घ्यायला हवी. आपल्या रोजच्या वापरातल्या, व अत्यावश्यक यां सदांरत मोडणाऱ्या किती वस्तू वा सेवा या केंद्रीभूत उद्योग व प्रशासनव्यवस्थेवर आधारित आहेत याचा विचार मनात आणा. स्वयंपाक करण्यासाठी आज गॅस वा केरोसीन यांचा वापर सार्वत्रिक केला जातो. या दोन्ही गोष्टींचे उत्पादन राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच केले जाते. ते विकेंद्रित स्वरूपात करता येण्याच्या शक्यता जवळपास शून्य आहेत. आपली वाहतूकव्यवस्था घ्या. शहरांच्या वाढत्या आकारमानामुळे कामाधंद्यासाठी पेट्रोलवर चालणारे स्वतःचे दुचाकी वाहन बाळगण्याची गरज उत्पन्न झाली आहे. एरवीही बस, रेल्वे यांच्या-

वरील अवलंबन वाढले आहे. शहरांमध्ये बहुतेक सर्वच इमारती काँक्रीट वापरून बांधल्या जात आहेत. त्यासाठी पोलाद हवे, जे मोठ्या कारखान्यांमध्ये तयार होते. असे आपण अनेकानेक तपशील भरत जाऊ शकू. केंद्रीभूत अवजड, पायाभूत उद्योगांवरील व तंत्रविज्ञानावरील आपले अवलंबन इतके सर्वव्यापी व सर्वस्पर्शी आहे की विकेंद्रीकरणाची आशा हे भाबडे स्वप्नरंजन वाटते. विकेंद्रित ग्रामस्वराज्याची गोष्ट करणाऱ्यांच्या स्वतःच्या जीवनसरणीकडे बोट दाखवून या विचाराची अव्यवहार्यता पटवून देणे तसे फार सोपे आहे.

'इलेक्ट्रॉनिक क्रांती'मुळे विकुरलेल्या स्वरूपात घराघरांतून सुट्या भागांचे उत्पादन करण्याची पद्धती भविष्यकाळात प्रचारात येईल अशी शक्यता पुष्कळ अधिक आहे. पण आपल्या घरात बसून उत्पादन करणारी व्यक्ती ही स्वतःचा उद्योग चालविणारी मालक-व्यक्ती असेल असे क्वचितच असेल. शक्यता अशी आहे की, ज्या यंत्रावर ती काम करीत असेल ते यंत्र, उत्पादनासाठी लागणारा कच्चा माल यांचा पुरवठा करणारा व उत्पादित पक्का माल विकत घेणारा उद्योजक/उद्योग-समूह मोठ्या शहरात असेल. तो टेलिफोन-टेलेक्सवरून श्रमिकाला संदेश देईल आणि त्याच्या कामाचे नियंत्रणही करील. श्रमिकाच्या कामावर डोळ्यांत तेल घालून देखरेख करण्याची, त्याच्यावर बचक बसविण्याची एके काळी फार गरज होती. स्वयंचलित यंत्राचा प्रशिक्षित मदतनीस अशी त्याची आज भूमिका बनू लागली असल्याने त्याच्या घरात काम करू देण्यास फार अडचण आता उरली नाही. पण घरी काम करीत असला तरी तो कामगारच असतो आणि व्यवस्था केंद्रितच राहते.

ग्रामस्वराज्याची गोष्टही अशीच आहे. राष्ट्र-राज्य (नेशन-स्टेट) ही रचना तुम्हाला अमान्य आहे का,

* ऑक्टोबर ८९ च्या 'साम्ययोग'मध्ये प्रसिद्ध झालेला हा लेख संबंधितांच्या सौजन्याने येथे पुनर्मुद्रित करित आहोत. - संपादक

स्वराज्य उपभोगणारे ग्राम कोणत्या बृहद् व्यवस्थेचे घटक असेल, अशा उच्चतर पातळीवरील समावेशक विशाल रचनेचे भौगोलिक क्षेत्र किती लहान वा मोठे असेल व तिचा कारभार कसा चालेल, या प्रश्नांची उत्तरे अशीच अवघड आहेत. कारण राष्ट्र-राज्य ही रचना स्वीकारली की अनेक गोष्टींचे केंद्रीकरण हे स्वाभाविक व आवश्यक बनणार. ते कसे टाळता येईल, असे विचारले जाणारच. राष्ट्राचे संरक्षण कसे करणार? हा याच मालिकेतला एक प्रश्न असतो.

असे तर नाही, की विकेंद्रीकरण, स्वावलंबन, ग्रामस्वराज्य या शब्दांमुळे विचारांमध्ये नेमकेपणा वा स्पष्टता उत्पन्न होण्याऐवजी स्पष्टतेच्या आडच ते येत आहेत? याचे एक कारण असे असेल की भूतकाळाच्या परिचित प्रतिमांच्या साहाय्याने भविष्याचे चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न होतो. समाजाला भूतकाळात नेण्याचा हा सारा कार्यक्रम आहे असे ऐकणाऱ्यास / वाचणाऱ्यास वाटते. हे कसे शक्य आहे, असा प्रश्न तर त्याच्या मनात येतोच; पण त्याला भूतकाळात जाण्याची इच्छापण नसते.

वरीलसारखे परवलीचे शब्द न वापरता भविष्यातील वाटचालीची दिशा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्याचे येथे मनात आहे.

पृथ्वीवर स्वर्ग निर्माण करता येईल या खात्रीने जी वाट आपण धरतो ती थोड्याच काळात आपणास कडेलोटपर्यंत नेणार आहे याचे भानही यापुढच्या काळात मूलगामी समाजपरिवर्तनाची सर्वांत प्रबळ प्रेरणा राहणार आहे. सर्वसंहारक महायुद्धाच्या कायम उपस्थित असलेल्या धोक्यापासून स्वतःची सुटका करून घेणे निकडीचे बनले आहे; तसेच वस्तुवैपुल्य व (संकुचित अर्थाचा) सुखोपभोग यांच्या हव्यासातून मानवजातीने आपली सोडवणूक करून न घेतल्यास महायुद्धाइतकेच विनाशकारी संकट ओढवू शकते हे भान वाढत चालले असल्याने, 'चिरस्थायी विकास' (सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट) ही क्रांतिकारी संकल्पना प्रभावी बनली आहे. अगदी वेगळी वाट आपण धरायला हवी याविषयीची एकवाक्यता वाढत आहे.

वेगळी वाट जी धरावयाची तिची निवड करताना मुख्य मुद्दे कोणते लक्षात ठेवावयाचे, कोणत्या श्रेयासाठी वाटचाल करावयाची? असे लक्षात येते की, मानवी व्यक्तित्वाची सफलता आणि परिपूर्ती कशात आहे

याविषयीची धारणा बदलली आहे. योग्य, सम्यक् स्वरूपात अनुबंधित असण्याचे महत्त्व ध्यानात येत आहे. स्वतःशी, इतरेजनांशी व निसर्गाशीही. अहंपणा व स्वत्व यांतील भेदही आज अधिक ध्यानात आलेला आहे. सत्य अभिव्यक्त व्हायचे असेल तर माणसाचे सर्व व्यवहार व ते व्यवहार ज्या चौकटींमध्ये होतात त्या चौकटी यांचे आकारमान, प्रमाण आणि मांडणी माणसाला गुदमरवून टाकणारी असता कामा नये. सत्ता, मत्ता व प्रतिष्ठा प्राप्त करण्यासाठी स्पर्धेत उतरण्याचे, यश संपादन करण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येकास असावे, सर्वांना समान संधी मिळावी, या गोष्टींवर सर्वांचे समान मूलभूत हक्क आहेत या प्रतिपादनाचा रोख माणसाला वेगळ्या दिशेने नेणारा ठरला. अहंपणाच्या जोपासनेतच विकास, सत्यप्रकटन अंतर्भूत आहे अशी धारणा रुजविणारे हे प्रतिपादन ठरले. व्यक्तिमत्त्व रसाळ व गोमटे व्हावयाचे असेल तर 'स्व'चा परिपोष व 'स्व'चे प्रकटन आणि 'अहं'ची जोपासना व त्याचा आविष्कार यांतला भेद सतत ध्यानात (व वागण्यात) राखला पाहिजे हेपण आज उमगले आहे. वस्तुवैपुल्य, त्या वैपुल्याच्या उपभोगातून मिळणारे सुख माणसाला मुक्त, स्वतंत्र करण्याऐवजी गुरफटवून टाकते, दैनंदिन जीवनाचे अवडंबर इतके वाढते, गुंतागुंतीचे बनते की त्याच्या भोवतीचे पाश जास्त आवळले जातात याचीही अनुभूती वाट वेगळी कोणत्या बाबतीत असावी याचे सूचन करते.

कालच्यापेक्षा आज आणि आजच्यापेक्षा उद्या या पद्धतीने माझी (वा माझ्या समाजाची/राष्ट्राची) सधनता, सत्ता व प्रतिष्ठा वाढली पाहिजे, इतरांच्या तुलनेत मी अधिक वरचढ ठरलो पाहिजे ही प्रेरणा उरली नाही; विकासाचे, प्रगतीचे वा सुखोपणाचे ते गमक नाही असे एकदा ठरले की, आधुनिक व्यवस्थेची व संस्कृतीची मुख्य आधाराची बीट काढून घेतल्यासारखे होते. 'हे हवे, तेपण हवे, आणि नित्य नवे काही ना काही हवे' या मागणी/आकांक्षेऐवजी, "हे हवेच का, ते कशासाठी हवे, त्याचा नेमका उपयोग काय?" असे प्रश्न एकदा माणूस विचारू लागला की त्याची वाट मूलतः वेगळी झाली म्हणून समजा. 'चिरस्थायी विकासा'च्या संकल्पनेतही वाढ या अर्थाने विकास सतत अध्याहृत आहे, पण वेगळी वाट धरल्यावर भर 'चिरस्थायी'पणावर वाढेल व विकासाचा आणि वस्तुवैपुल्याचा संबंध व्यस्तपण होऊ शकेल.

सामाजिक-राष्ट्रीय पातळीवर आम्हाला नित्य अधिक सत्तावान, मत्तावान व्हायचे नसले, इतर राष्ट्रांशी त्यावरून आमची स्पर्धा नसली तर राष्ट्र-राज्याच्याही अस्तित्वाचा व कार्याचा एक मूलाधार नष्ट होतो असे लक्षात येईल. मग एका टप्प्यावर देशांतर्गतही अनेकविध क्षेत्रांत राज्यसत्तेने स्वतःकडे जी कामे व अधिकार बेतले आहेत त्यांना आव्हाने उपस्थित होतील. देशान्तर्गतही अनेक व्यवहारांचे जे केंद्रीकरण आढळते ते त्या व्यवहारांच्या सुकरतेच्या वा परिणामकारकतेच्या दृष्टीने आवश्यक म्हणून अस्तित्वात आलेले नसते. अंतिम निर्णयाचा अधिकार कोणाचा, सत्ता कोणाची याच्याशी त्याचा संबंध असतो. उदाहरणार्थ, सहभागी लोक-शाहीच्या दृष्टीने राज्यकारभार लोकभाषेत चालावा हे इष्ट आहे; पण सर्व मराठीभाषिकांचे एकच राज्य असावे हे आवश्यक आहे का? आज संघराज्यात्मक रचनेच्या अंतर्गत आपण राज्यांमध्ये काही वेगळे-पण राहिल असे गृहीत धरतो. हेच वैविध्य एकेका भाषिक समूहाच्या अंतर्गत असायला वास्तविक काय हरकत आहे? किंबहुना विभिन्न निसर्गव्यवस्था (इको-सिस्टम) असलेल्या प्रदेशांमध्ये त्या त्या निसर्ग-व्यवस्थेला अनुरूप वैशिष्ट्यपूर्ण वेगळी व्यवस्था प्रादेशिक तत्त्वावर हवी. थोडक्यात, देशांतर्गत राज्यकारभाराच्या बाबतीतही, 'देशभर एकछत्री अंमल' या गोष्टीचे आकर्षण नष्ट होईल तर जीवन अनेक दृष्ट्या किती-तरी अधिक सुकर होईल.

- २ -

माणसाचे व्यक्तित्व व त्याचे अनुबंध या तशा दोन वेगळ्या गोष्टी नाहीत. सुसंस्कृत, उन्नत व मुक्त व्यक्तित्व प्रत्येक माणसास लाभावे यासाठी तीन गोष्टींची पायाभूत आवश्यकता आहे. एक, अन्न-वस्त्र-निवारा या स्वरूपातल्या प्राथमिक गरजांची किमान पूर्तता; दोन, व्यक्ती म्हणून त्याला घडविणाऱ्या, त्याला अस्मिता प्राप्त करून देणाऱ्या, त्याला आकार देणाऱ्या समुदायाचे अस्तित्व; आणि तीन, समुदायामध्ये त्याला सन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणाऱ्या, त्याचे व्यक्ति-मत्त्व आविष्कृत करणाऱ्या भूमिका व तदनुषंगिक कार्ये. या तीन ऐहिक गोष्टी एक ना एका आध्यात्मिक मूल्य व श्रेयकल्पनांच्या कोंदणात बसवाव्या लागतात, आणि विश्वाच्या उत्पत्तीसंबंधी व दैनिक घडामोडींमागील चालक शक्तीविषयीची एक ना एक धारणा ही मूल्ये व श्रेयकल्पना यांच्या मुळाशी असायला लागते.

ज्या तीन ऐहिक गोष्टी आहेत त्यांचे स्वरूप स्थानिक व विशिष्ट असणे आवश्यक आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' असा घोष करीत असतानादेखील माणूस अशा अमूर्त विश्वव्यापी कुटुंबाच्या कल्पनेने समाधान पावत नाही. कुटुंब, नातीगोती, जात-जमात, माव-समाज, मित्रपरिवार, पंथ-संप्रदाय अशा स्थानिक व विशिष्ट समुदायांची रचना ही त्याची गरज असते. इतरांनी वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडीत, कामे करीत जर मला आयुष्यभर पोसायचे म्हटले, मला कोणतीच क्रियाशील, प्रौढ भूमिका व काम राहिले नाही तर समाजात माझी संभावना दुबळी, अपंग, वाया गेलेली, चुकार, विकृत, वेडा अशा प्रकारे होते. म्हणजे ज्ञात-सन्मान व प्रतिष्ठा दोन्ही दृष्ट्या प्रत्येक प्रौढ व सक्रम व्यक्तीला स्थानिक व विशिष्ट अशी अर्थपूर्ण भूमिका व कार्य असायला लागते. या भूमिका व कार्ये पार पाडण्यातून त्याच्या अन्न-वस्त्र-निवारादी प्राथमिक गरजांची पूर्तता व्हायला लागते.

ऐहिक पातळीवरील तीन गरजांची पूर्तता करणारा समुदाय हे ऐहिक जीवनाच्या संघटनेच्या व संरचनेच्या दृष्टीने पायाभूत एकक ठरते. आणि 'ग्राम' हा शब्द वापरतो तेव्हा, भावी काळाच्या संदर्भात, शेती व उद्योग यांच्याभोवती उभारलेला समुदाय (कम्युनिटी) असे आपणास म्हणावयाचे असते. असा ग्राम-समुदाय स्थानिक व विशिष्ट असला तरी दुसऱ्या टोकाला तो एका व्यापक रचनेचा एक घटक-समुदाय भविष्यात राहणार आहे. गरज आहे ती या दोन टोकांमध्ये गतिमान समतोल प्रस्थापित करण्याची व राखण्याची. माणसांच्या समूहाला ग्राम-समुदायाचे रूप प्राप्त व्हावयाचे असेल तर आर्थिक-औद्योगिक, राजकीय-प्रशासकीय, सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्ट्या वजनदार संघटन आवश्यक आहे. अनेकपदरी घनिष्ट अन्योन्य संबंधांमधून समुदायपण प्राप्त होते व टिकून राहते. सुसंस्कृत, उन्नत व मुक्त व्यक्तित्वाच्या परिपोषासाठी ऐहिक जीवनाचे संघटन मानवाला झेपेल/पिलेल अशा आकार-मानाच्या स्थानिक व विशिष्ट समुदायांमध्ये होण्याची गरज पटली तर, आणि पटेल तेव्हा मानवजात वेगळी वाट धरेल. तशी सुचिन्ह दिसत आहेत.

ग्राम-समुदायाचे संघटन वजनदार ठराव्याचे असेल तर दैनंदिन जीवनाच्या ओघात, पायाभूत ऐहिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी माणसांना आपल्या ग्राम-समु-

दायाच्या परिघाबाहेर कमीत कमी जावे लागेल अशी रचना व व्यवस्था करण्याची गरज राहिल. पृथ्वी ते ग्रामसमुदाय या दोन टोकांमध्ये अनेक वर्तुळे असतील व या प्रत्येक वर्तुळाशी आपल्या स्वतःमध्ये केंद्रस्थानी स्थिर राहून ग्रामसमुदाय सक्रियपणे व घनिष्टपणे जोडलेला असेल, अनुबद्धित असेल. याचाच अर्थ जो तो ग्रामसमुदाय हव्या त्या वाटेने हवे तसे जायला मोकळा असणार नाही. एकसारखेपणा नसला तरी एकात्मता असावी लागेल.

आजच्या जगात एकात्मतेच्या ऐवजी एकसारखेपणावर भर आहे. अर्थव्यवस्था, राज्यव्यवस्था यांचा एकछत्री अंमल प्रस्थापित करण्यामधून, व जास्तीत जास्त एकसारखेपणा निर्माण करून एकात्मता साधण्यावर भर आहे. सत्ता, मत्ता व प्रतिष्ठा यांचे केंद्रीकरण साधवावयाचे तर याच पद्धतीने सारे जग एक करणे आवश्यक बनते.

पण एकात्मता साधण्याची दुसरी रीत असू शकते. हिचे तीन भाग भविष्यात असतील. माझ्या ग्रामसमुदायात राहात असतानाही सर्व जगाशी जोडणाऱ्या तंत्रवैज्ञानिक साधनांची सहज उपलब्धता व रचना हा एक भाग असेल. वेगवेगळ्या समुदायांमध्ये अनेक वस्तूंची व सेवांची देवाणघेवाण कमीअधिक प्रमाणात चालेल. हा एकात्मता निर्माण करणारा दुसरा भाग. मूल्ये, श्रेयकल्पना यांवर आधारित नैतिक-सांस्कृतिक विचारव्यूहाद्वारे जे एकात्मपणे जोडले जाणे घडत असते तो तिसरा भाग राहिल.

आजही वरील तीन भाग कार्यरत आहेत असे म्हणता येईल. फरक कोणता असेल ? आज ग्रामसमुदायाचे अस्तित्व उखडले जात आहे, तर व्यक्तित्वाच्या निकोप परिपोषाच्या दृष्टीने आपण ग्रामसमुदायाचे संघटन वजनदार व भरीव करण्यावर भर देत आहोत. दैनंदिन जीवन चांगल्या प्रकारे जगण्यासाठी समुदायाबाहेर लांब-लांबपर्यंत जाण्याची, व्यापारी वा प्रशासकीय स्वरूपाचे संबंध ठेवण्याची गरज कमीत कमी पडावी या दिशेने प्रयत्न राहिल.

- ३ -

आजचे बरेचसे प्रश्न सर्व क्षेत्रांत अवडंबर वाढवीत राहण्यामधून गुंतागुंतीचे बनले आहेत. सत्ता-मत्ता व प्रतिष्ठा यांचा हव्यास, सुखासमाधानासाठी वस्तु-

वैपुल्याची आकांक्षा, वाढ व विकास यांविषयीच्या प्रचलित संख्यात्मक धारणा, अशोमधून अवडंबर वाढत जाते. अर्थ व उद्योगव्यवस्था, राज्यकारभार, शिक्षण व संशोधन, अशा सर्व क्षेत्रांतले अवडंबर हे माणसाच्या माणूसपणाचा संकोच करते. मोठ्या यंत्रणा, त्यांतील नोकरशाही व तिचे माणूस-निरपेक्ष व्यवस्थापन या गोष्टी अवडंबरापोटी निर्माण होतात व त्या स्वतः एक अवडंबरच असतात. समाजव्यवस्था व संस्कृती यांना जडलेला हा एक गंभीर रोग आहे. या गोष्टी जगभर विचारी माणसांच्या घ्यानी आल्या आहेत.

दैनंदिन जीवन साधे राखण्यातून मिळणारी मोकळीक, स्वतंत्रता व स्वस्थता यांमधून मानवी प्रतिभेच्या हर प्रकारच्या आविष्काराला सर्वात अधिक प्रेरणा व अवसर मिळतो. साधे जीवन जगायचे ठरवले तर त्या जीवनाची निश्चिती देण्याची व्यवस्थाही अधिक सुलभपणे करता येऊ शकते हा सामाजिक पातळीवरील अधिकचा फायदा आहे.

स्थानिक व विशिष्ट परिसरात ग्रामसमुदाय व पंचक्रोशी या वर्तुळात साध्या दैनंदिन जीवनाची निश्चिती माणसांना मिळाली तर अर्थ-उद्योगव्यवस्था, राज्य व प्रशासनव्यवस्था, वाहतूक व दळणवळण-व्यवस्था, शिक्षण व संशोधनव्यवस्था अशा आजच्या अनेक व्यवस्थांवरचा बोजा किती कमी होईल याची कल्पना करा. मग या व्यवस्थांच्या वजनाखाली माणसेही भरडली जायचे थांबेल. पृथ्वी या टोकापर्यंतच्या बाहेरील, विशाल वर्तुळांशी माणसे जोडली जातील ती जास्त करून मनाने, विचाराने, विशेष आवडी-निवडींनी, विशेष कारणांनी वगैरे.

महात्मा गांधींनी खेडे हा केंद्रबिंदू व त्याभोवतीची वर्तुळे (ओशियानिक सर्कल्स) अशी रचना कल्पिली होती. त्या प्रतीकाची अर्थपूर्णता घ्यानात येते.

- ४ -

इष्ट व आदर्श दिशेने परिवर्तन घडून येण्याची प्रक्रिया काय राहिल, परिवर्तन घडवून आणणारी शक्ती कोणती राहिल असे प्रश्न व्यवहारात महत्त्वाचे असतात.

अद्यापही जगभर वरचढ शक्ती केंद्रीकरणाच्या दिशेने काम करणाऱ्याच आहेत. युरोपातील राष्ट्र-राज्ये एकत्र येऊन एक 'महा'राष्ट्र-राज्य स्थापण्याच्या

प्रयत्नात आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रस्थ वाढत आहे. जगभर महाकाय महानगरे अस्तित्वात येत आहेत. वरकरणी तरी वेगळी वाट धरली जाण्याची शक्यता फारशी दिसून येत नाही.

सत्ता, मत्ता व प्रतिष्ठा व नित्य वाढते सुखोपभोग यांच्यात माणसांचे मन अद्यापही गुंतून पडलेले आहे. केवळ श्रीमंतांचेच, सत्ताधारी राजकारण्यांचेच नव्हे तर सामान्य गरीब, शोषित, पीडितांचेही.

आणि तरीही, 'झीरो ग्रोथ'ची भाषा आज गांभीर्याने केली जात आहे. मोठमोठ्या कारखान्यांमध्ये एकाच जागी प्रचंड उत्पादन करण्याची गरज उरलेली नाही ही गोष्ट लक्षात घेऊन पुनर्रचनेची भाषा सुरू झालेली आहे. औद्योगिक क्रांतीच्या पुढच्या टप्प्यावर खनिज तेल, कोळसा, ही इंधने बाद ठरणार, जल-विद्युतही भरवशाची नाही हे जाणून, अणुऊर्जेचे विनाशकारी स्वरूप पाहून सौरऊर्जेच्या, वनस्पती-प्राणिजन्य ऊर्जेच्या वापराची योजना केली जात आहे. पण हे सगळे घडून यावयाचे असेल तर चंगळवादाची कास सोडायलाच हवी, नित्य नव्या 'गरजा' उत्पन्न करणे व मग त्या पुरविण्यासाठी नाना उद्योग व सेवा उभ्या करण्याचा उपद्व्याप थांबवायला हवा असे अधिकाधिक जोर देऊन म्हटले जात आहे. तारपथ्य असे की, आजच्या व्यवस्थेच्या सूत्रधारांचाही, ती व्यवस्था संचालित करित असतानाही, त्या व्यवस्थेच्या अधिष्ठानावर आज विश्वास उरलेला नाही. गतेतिहासात डोकावून पाहिले तर असे आढळते की सत्तेच्या केंद्रस्थानी असणाऱ्या मंडळींचा व्यवस्थेवरचा विश्वास उडतो हे मूलगामी विघटन व संघटनाची घडामोड जवळ असल्याचे लक्षण असते. आपण ज्या व्यवस्थेमध्ये वरिष्ठ आहोत व सर्व विशेषाधिकार व सुखे उपभोगत आहोत त्या व्यवस्थेचे पापाचे घडे भरत आले, शंभर अपराध पूर्ण होत आले अशी भावना वाढीस लागते. त्या व्यवस्थेचे नैतिक प्रामाण्य नष्ट होते, व सत्ताधारी वर्गाचा आत्मविश्वास विरून जातो. वरकरणी व्यवस्थेची ताकद शिगेला पोचत आहे, व्यवस्था अमेद्य आहे असे दिसत असते, पण तो देखावा असतो. आतून डोलारा पोकळ झालेला असतो.

नजीकच्या भविष्यात दोन बदल शिखरस्थानी होऊ लागताना दृष्टोत्पत्तीस पडतील. 'उत्पादनवाद' → नफा → भांडवली गुंतवणूक → आणखी उत्पादनवाद →

नफा →', हे चक्र फिरण्याची गती मंदावेल; कारण हे चक्र वाढत्या वेगाने फिरविण्यातला आत्मघातकीपणा नजरेआड करणे सधन राष्ट्रांनाही परवडणारे राहिलेले नाही. दुसरा बदल, शस्त्रास्त्रस्पर्धेच्या क्षेत्रात घडून येईल. जागतिक महायुद्ध कसेही करून टाळले पाहिजे हे बंधन बड्या सत्तांनी गेली सुमारे ४५ वर्षे पाळले आहे. आज त्यांच्या ध्यानात येत आहे की, शीतयुद्ध चालू ठेवण्याचीही खरे तर गरज नाही. परस्परांवरील अविश्वास हाच अडसर आहे. भांडवलशाही, साम्यवाद या आयडियाॅलॉजी खरे तर तितक्या परस्परांपासून भिन्नही नाहीत. स्वार्थी हितसंबंधांची स्पर्धा, चुरस आहे; पण त्यासाठी आण्विक महायुद्धाचे सावट सतत आपल्यावर पांघरून घेण्याची गरज नाही. सत्ता व मत्ता या क्षेत्रांमधील ही दोन महाचक्रे सधन, बड्या राष्ट्रांमध्ये एकदा गरगर फिरनाशी झाली की जीवचेष्ट्या, अमानुष ताणामधून मुक्त होत असल्याचा जो प्रसन्न व शांत अनुभव येईल त्यामुळे वेगळ्या वाटेने वाटचाल करण्याची इच्छा तीव्र बनेल आणि निर्धार पक्का होईल.

आर्थिक विकास व समृद्धी यांच्यासाठी 'तिसऱ्या जगा'तील देश 'पहिल्या व दुसऱ्या' (—भांडवलशाही पाश्चिमात्य—जपान व सोवियत रशिया) जगा'वर कायमचे कर्जात बुडण्याइतके परावलंबी बनले आहेत. त्यांच्या देशांमधील साधनसंपत्ती आणि माणसे विकावयास काढूनही कर्जबाजारीपणा कमी होत नाही. एवढे करूनही रोजगार, किमान जीवनमान, समता, शांत व निवान्त जीवन यांची उपलब्धी सामान्यांना करून देण्याच्या दिशेने पाऊल पुढे पडत नाही. नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाच्या 'संमिश्र' मार्गास प्रामाणिक निष्ठेने वाहून घेतलेल्या सज्जन व्यक्तींना सत्याला सामोरे जाणे अलीकडे भाग पडत आहे. सधन पाश्चिमात्य साम्यवादी राष्ट्रांतील समाजांची भडवैगिरी (pimp) करण्याची भूमिका आपणाकडे आली आहे; व आपली सारी मिजास व सुखे त्याची किंमत म्हणून आपण उपभोगित आहोत; भडव्याला असतो त्यापेक्षा वास्तविक आपणास सन्मान व प्रतिष्ठा जास्त नाही हे लौकरच 'तिसऱ्या जगा'तील उच्चशिक्षित, व्यावसायिक, प्रशासक, तज्ञ व विचारवंत मंडळींच्या जेव्हा ध्यानात येईल तेव्हा त्यांच्यापैकी सज्जन व चोख प्रामाणिक माणसे स्वतःच्या भरवशावर विकास घडवून आणण्याचा स्वाभिमानाचा स्वदेशी मार्ग शोधण्यासाठी

पेटून उठतील. [ओ. पी. विजयन यांची 'द सागा ऑफ धर्मपुरी' (पेंग्विन बुक्स इंडिया, दिल्ली) ही कादंबरी जरूर वाचायला हवी.]

खेड्यापाड्यांतल्या सर्वसामान्य माणसाला त्याच्या राहत्या गावाच्या आसपास रोजगार द्यायचा असेल, त्याचे दारिद्र्य दूर करीत असतानाच पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करावयाचे असेल आणि त्याचाही कर्त्या व्यक्तीच्या भूमिकेमधून सहभाग मिळवावयाचा असेल तर नगर जिल्ह्यातील राळेगणसिद्धी, औरंगाबाद-जवळील आडगाव या गावांच्या वाटेने जावयास हवे हे स्पष्ट आहे. आजची राजकीय, प्रशासकीय चौकट, तिची नोकरशाही यंत्रणा व यमनियमांचे जंजाळ हे सारेच अवडंबर झारीच्या तोंडातील शुक्राचार्यासारखे वाट रोखणारे आहे हे ध्यानात आलेले आहे. पंतप्रधान राजीव गांधी यांचे संकल्पित पंचायत राज्य घटना-दुरुस्ती विधेयक हा केवळ राजकीय स्टंट मानणे योग्य नाही. राजकारणी डावपेचाचा भाग त्यात जसा काही प्रमाणात आहे तशी, बोजड बनलेल्या, स्वतःच्या भाराखाली ग्रामीण जनतेला भरडणाऱ्या शासनाचे (राजकारणी+नोकरशाही) स्तोम व अवडंबर कमी करायला हवे याची कबुली पण आहे.

विचार, उच्चार व आचार असे तीन टप्पे विनोबांनी सांगितले आहेत. विचाराच्या टप्प्यावरून एक पाऊल पुढे चढून उच्चाराच्या टप्प्यापर्यंत जग आले आहे. आपल्या देशातही असा बदल गेल्या ७१ वर्षांमध्ये घडून येत असलेला आपण पाहतो. कृती सुरू होण्याचा टप्पा फार लांब नाही.

भारताच्या संदर्भात बोलावयाचे तर असे म्हणता येईल की आज व्यासपीठ तात्त्विक वाद घालणाऱ्यांच्या ताब्यात आहे. तात्त्विक वाद घालण्याची गरज दीर्घकाळ होती ही खरीच गोष्ट आहे. अजूनही ती गरज संपुष्टात आलेली नाही. पण आता रंगमंचावर कर्तबगार, व्यवहारकुशल, संघटनाभिपुण योजनांचा व प्रयोगवीर टोळ्यांचा प्रवेश होण्याची गरज आहे. शासनाच्या

अस्त्यारीतत्वा प्रत्येक क्षेत्रात, प्रत्येक पातळीवर सत्ता व मत्ता यांच्या केंद्रीकरणाच्या, सर्वत्र एकसारखा प्रमाण (युनिफॉर्म) एकछत्री अंमल प्रस्थापित करण्याच्या उद्दिष्टामुळे कामे चांगल्या रीतीने पार पाडण्याच्या दृष्टीने बोजड यंत्रणा, यमनियमांचे जंजाळ आणि फाटपसारा यांचे अवडंबर किती माजले आहे व ते कसे कापून काढता येईल याची नेमकी मांडणी तपशीलामध्ये करण्याची नितान्त गरज आहे. एका अर्थी 'फ्रेबियन सोसायटी' सारख्या संस्थेची गरज आहे. हीच गोष्ट औद्योगिक उत्पादन, शेती, अर्थव्यवहार, व्यापार, वाहतूक व दळणवळण या क्षेत्रांच्या पुनर्मांडणीच्या, त्यांच्याशी संबंधित तंत्रवैज्ञानिक रचनेच्या बाबतीत आहे. अशा सांडण्यांच्या आधारे जे कार्यक्रम पुढे येतील त्यांतील काही शासकीय-प्रशासकीय, व्यापक सामाजिक स्तरावर पार पाडावयाचे असतील. तिचे अनुकूल व निर्धारसंपन्न राज्यसत्तेच्या भूमिकेचे महत्त्व राहिलच. पण अनेक कार्यक्रम-उपक्रम स्वयंसेवी संघटना व संस्था यांच्याकडून हावी घेतले जाऊ शकणारेच असतील हे उघड आहे.

लोकशक्तीच्या आधारे, शासनाशी निष्कारण संघर्षाची भूमिका न घेता सर्वांगीण व मूलगामी पुनर्रचनेचा केवडा व्यापक कार्यक्रम हाती घेता येतो याचे भव्य दर्शन विनोबांनी भूदान-ग्रामदानाच्या आंदोलनाच्या काळात घडविले. भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनाचा तो महान प्रयत्न विरून गेला याचे कारण विनोबांनी गांधीप्रणीत सत्याग्रही संघर्ष टाळला हे आहे, असे चुकीचे विश्लेषण केले जाते. हुद्देंताने ते सर्वोदय चळवळीतही प्रतिष्ठा पावले आहे. विनोबांनी सुचविलेले बहुतेक सर्व कार्यक्रम आजही तेवढेच प्रस्तुत व क्रांति-कारक आहेत. लोकशक्तीच्या सहभागातून अहिंसक क्रांती सिद्ध करावयाची असेल तर राज्यकर्ते-शासन यांच्या पातळीवरून टाकल्या जाणाऱ्या परिवर्तनकारी पाबलांच्या बरोबरीने विनोबांनी अधिक रेखीव व सुस्पष्ट केलेल्या महात्मा गांधींच्या मार्गावरून वाटचाल करण्याइतकी फलदायी दुसरी गोष्ट नाही.

